

Блок II

ВІД ІМПЕРІЙ ДО СЬОГОДЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ СПАДЩИНИ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

• Джерело 7 Офіційний документ

Суворо забороняється руйнувати залишки давніх замків, фортець, пам'яток та інших будівель давнини під відповідальність за порушення цього Губернаторів та місцевих поліцій.

Законы и правила Строительного устава / Под. ред. Краснопевцева Е. — М., 1888. — С. 34.

• Джерело 8 Офіційний документ

Реставрація монументальних пам'яток старовини проводиться за попередньою згодою Імператорської археологічної комісії та Імператорської Академії Мистецтв. [...] Забороняється приступати без Найвищого дозволу до будь-яких оновлень в древніх церквах та в усіх подібних пам'ятках. Взагалі древній, як зовнішній, так і внутрішній вигляд церков повинно бути збережено ретельно, і ніякі довільні поправки і зміни без відома вищої духовної влади не дозволяються. Не дозволяється також ніде, ні з якого приводу, у древніх церквах ані найменшого виправлення, поновлення та зміни живопису та інших предметів давнього часу, а завжди має бути на те дозвіл Найсвятішого Синоду за попереднім узгодженням із Імператорськими Археологічним або Історичним товариствами.

Устав строительный с разъяснениями Правительствующего сената и циркулярами Министерства внутренних дел / Сост. Шрамченко М. — СПб., 1901. — С. 47; 51–52.

• Джерело 9 Думка дослідника

У Російській імперії не було спеціального закону про охорону старожитностей, не існувало поняття історичного середовища, не йшлося про визначення охоронних зон тощо. Але, починаючи від часів Петра I, влада визнавала актуальність вивчення та захисту древньої спадщини як з науково-культурною метою, так і заради підкріплення офіційних ідеологем про стародавність і велич держави. Тому розроблялися й запроваджувалися певні нормативи щодо охорони нерухомих пам'яток. Щоправда, вони стосувалися тільки казенних і культурних споруд [...]. Разом з тим, державній охороні не підлягали й систематично нищилися громадські класицистичні будівлі кінця XVIII — початку XIX ст. У 1910–ті роки на Хрещатику була знесена Поштова контора, найстаріша будівля центральної вулиці, з метою будівництва нового поштамту [...].

Цілком поза охороною виявилися старожитності на приватних садибах. Навіть на теренах «київського Акрополю», на древньому Дитинці, залишки

споруд доби Володимира Великого досліджувалися епізодично і частково, а безцінні археологічні знахідки розпоршувалися [...]. Зникали й найдавніші пам'ятки житлової забудови.

Забудова Києва доби класичного капіталізму або Коли і як місто стало європейським / За загал. ред. М. Кальницького, Н. Кондель-Пермінової. — К.: ВАРТО, 2012. — С. 94; 98–99.

• ДЖЕРЕЛО 10 **Думка дослідника**

У XIX ст. й до кінця 30-х років XX ст. охоронні проблеми у Львові вирішувалися на підставі законів та дій відповідних установ Австрійської, Австро-Угорської імперій та буржуазної Речі Посполитої. Так, у 1853 р. у Відні була створена Центральна комісія охорони пам'яток минулого. Її функції на місцях виконували крайові консерватори. [...] З призначенням у 1864 р. консерватором Мечислава Потоцького, а кореспондентом комісії Вінцента Поля у Львові розпочалася ефективна охоронно-реставраційна робота, що охоплювала територію усєї Східної Галичини [...]. На початку XX ст. справа охорони пам'яток переходить у відання Міністерства віросповідань і народної освіти [...].

Яремич Г. Охоронні та пам'ятокознавчі традиції Львова // Охорона історико-культурної спадщини: історія та сучасність: тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 30-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — К., 1996. — С. 16–18.

▾ ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- 1 Ознайомтеся із **Джерелами 7–10** та дайте відповідь, яку роль відігравала імперська держава (Австрійська, Австро-Угорська, Російська) у збереженні історичної спадщини на своїх теренах, у тому числі в Україні.
- 2 Що спільного і відмінного було у політиці Австрійської (Австро-Угорської) і Російської імперії у ставленні до історико-культурної спадщини? (**Джерела 7–10**).

• ДЖЕРЕЛО 11 **Думка дослідника**

На сьогодні в Україні існують різні приклади ставлення до історико-культурної спадщини, зокрема культових споруд: 1) культова споруда (на момент створення) → знищення та будівництво на її місці будівель різного призначення (за радянських часів) → неможливість відтворення (за часів незалежності); 2) культова споруда (на момент створення) → передача культової споруди під приміщення з іншим призначенням (за радянських часів) → повернення культової споруди релігійній громаді (за часів незалежності); 3) культова споруда (на момент створення) → руйнація під час війн чи від часу (імперський період) → консервація залишків (музеефікація) (за радянських часів) → реконсервація та руйнація залишків споруди і одночасне створення нових/сучасних проектів музеефікації (за часів незалежності).

(О. Ковалевська).

• ДЖЕРЕЛО 12 Візуальні матеріали. Фото

Знищені культові та побудовані на їхніх місцях інші споруди

*Трьохсвятительська церква,
підірвана у 1930-х рр. м. Київ, Фото 1911 р.*

Старий Київ. Фотоальбом. — К.: Видавець Ашот Арутюнян,
Видавничий дім «Перископ», 2005. — С. 35.

*Будинок МЗС України, побудований на місці
Трьохсвятительської церкви.*

Київ: Фотоальбом. / Вступ ст. В. Кузменка; Упоряд. А. Прибега. —
К.: Мистецтво, 2005. — С. 97.

Собор Св. Миколая, 1696 р., підірваний у 1930-х рр.

Фото з колекції О. Кагляна.

*Готель «Салют», побудований на місці знищеного
собору Св. Миколая.*

Київ: Фотоальбом. / Вступ ст. В. Кузменка; Упоряд. А. Прибега. —
К.: Мистецтво, 2005. — С. 161.

• ДЖЕРЕЛО 13 Візуальні матеріали. Фото

Зміна призначення культової споруди протягом різних історичних часів

Хоральна синагога Л. Бродського,
1897 р. Листівка Д. Маркова,
1900 р.

Старий Київ. Фотоальбом. — К.: Видавець
Ашот Арутюнян, Видавничий дім «Перископ»,
2005. — С. 72.

Театр ляльок у приміщенні
синагоги, 1970 р.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу:
www.test.ukrainec.org.

Хоральна синагога,
вул. Ш. Руставелі.

Фото О. Ковалевської. 2012 р

 ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ:

- 1 Ознайомтесь з Джерелами 11–13. Охарактеризуйте зміни, що відбулися з культовими спорудами від часу їх створення. Які чинники зумовили зміни у призначенні цих пам'яток історії та культури?

• ДЖЕРЕЛО 14 Думка дослідника

З 20-х років ХХ ст. влада звернула увагу на пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Так, у 1920 р. Управлінням консервації Львівського воєводства (відділ охорони пам'яток культури і мистецтва) складено список пам'яток трьох воєводств у новоствореній Польській державі.

[...] Після того, як у 1926 р. При НКО (Народному комісаріаті освіти) УСРР був утворений Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) Ю. Сіцинський запросив головного інспектора новоствореної організації В. В. Дубровського в Кам'янець і проінформував його про стан фортеці. В результаті з'явилася стаття в республіканській газеті «Культура і побут», де з тривогою очільник писав про замок. На ім'я наркома освіти була підготовлена доповідна записка, а 23 березня 1928 р. протоколом 15/557 Раднарком УСРР затвердив постанову, за котрою міські та замкові укріплення Кам'янця-Подільського «мають історико-культурне значення та передані до відання Народного комісаріату освіти. Але якщо на фортифікаційні укріплення частково зверталася увага, то нищення забудови містечок лише набирало обертів.

Нагнибіда Р. В. Пам'ятки культурної спадщини Борщівського та Кам'янець-Подільського районів (сучасний стан і використання у туристичній сфері) // Праці Центру пам'яtkознавства: зб. наук. пр. / [редкол.: О. М. Титова (голов. ред.) та ін.]. — К., 2011. Вип. 20. — С. 87–88.

• Джерело 15 **Думка дослідника**

Інспектор з Харкова С. А. Таранущенко, який проводив обстеження на Лівобережжі в 1927–1932 роках, писав, що майже всі дерев'яні церкви, які були вершиною досягнень українського зодчества, знищили, за винятком церков у Новгород-Сіверську, Лебедині, Новомосковську та ще кількох. Було поруйновано Воздвиженський монастир у Полтаві, Покровську церкву 1690 року в Сумах; Юріївську церкву XVIII століття в Охтирці, архітектурні пам'ятки XVI–XVIII століть Новгород-Сіверського і Межигірського монастирів; торгові ряди XIX століття в Чернігові; фортифікаційні споруди в Херсоні і Кам'янець-Подільському; ратушу з вежами в Могилів-Подільському; будинок Пестеля в Тульчині; поховання солдатів-декабристів у Білій Церкві; царські скіфські кургани біля Маріуполя; церкву в селі Петраківці на Дніпропетровщині, яку збудував останній кошовий Запорозької Січі П. І. Калнишевський, церкву в селі Малинівці на Харківщині, яку розписував І. Ю. Рєпін [...].

Негативна практика довільного руйнування давніх пам'яток архітектури при реконструкції і переплануванні не минула інші історичні міста України: Харків, Дніпропетровськ, Вінницю, Одесу, Чернігів, Полтаву, Суми, Кам'янець-Подільський [...]. При реалізації цих ультралівацьких проектів безжалюбно зносились і перебудовувалися пам'ятки історії та архітектури (монастирі, собори, церкви, костьоли, синагоги), у кращому випадку використовувалися для господарських або атеїстичних цілей. Були спотворені і втрачені історичні обриси міст і сіл, порушено нормальне перспективне сприйняття навіть уцілілих витворів зодчества через бездушну реконструкцію історичного середовища.

Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). — К.: Видавництво т-ва «Знання» України, 1991. — С.15–16.

• Джерело 16 **Думка дослідника**

Особливо відчутними були втрати, понесені в середині 1930-х рр. історико-культурним фондом Києва. Після того, як в 1934 р. до Києва було перенесено столицю Радянської України, руйнування релігійних святинь — пам'яток культури — набуло характеру чітко спланованої акції. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий монастир, на місці якого мав бути побудований республіканський центр з будівлями ЦК КП(б)У та РНК УСРР і величезним майданом для демонстрацій і парадів, Києво-Межигірський монастир, Десятинна церква, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква Братського монастиря на території Києво-Могилянської академії, Військово-Микільський собор, дзвіниці Кирилівського монастиря, фонтан «Самсон», пам'ятники княгині Ользі, Іскрі та Кочубею та

багато інших визначних пам'яток. За даними київської дослідниці Л. Проценко станом на 1991 р. мартиролог зруйнованих у ХХ ст. пам'яток у Києві складався з 254 історико-культурних об'єктів.

Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В. О. (відповідальний редактор), Даниленко В. М., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Кубальський О. Н., Федорова Л. Д. (науковий редактор) — К.: Інститут історії України, 2009. — С. 19–20.

• ДЖЕРЕЛО 17 **Думка дослідника**

В акті, складеному 28 лютого 1944 року комісією у складі начальника управління музеїв Наркомату освіти УРСР І. А. Короновського, завідувача Канівського райвідділу освіти Т. Т. Грищенка, учителів А. П. Зерніцького, О. І. Овсяницького, співробітників музею Т. Г. Шевченка — Д. І. Лебедка і В. Є. Бойка зазначалося, що «будинок музею на *Чернечій горі в Каневі* німецькими фашистами був перетворений на концентраційний табір, де трималися військово-полонені червоноармійці та цивільне населення. Для цього вони обгородили будинок колючим дротом; організовано казарму з кухнею та вбиральнею [...]. Залишилось у музеї [...] 10 експонатів; решта експонатів (понад 2 тисячі) вивезено, знищено або пошкоджено [...]. Багато картин використовувалося фашистами для онуч і підстилок в бліндажах і казармах [...]. Всього пограбовано та знищено німецько-фашистськими окупантами майна на суму 2 913 677 крб.

Танана Р. В. Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. — Черкаси, 2005. — С. 260.

• ДЖЕРЕЛО 18 **Думка дослідника**

[...] Масове закриття церков та їх руйнування припало й на роки хрущовської «відлиги». У 1960–1961 рр. за постановою Ради Міністрів з обліку було знято велику кількість пам'яток сакральної архітектури. Більшість з них була розібрана й стала будівельним матеріалом для господарського вжитку. Деякі церкви вдалося зберегти тільки завдяки використанню будівель в якості клубів, кінотеатрів, театрів. Так, у Києві була збережена хоральна синагога на вул. Ш. Руставелі, 13. Споруджена у 1897–1898 рр. на ділянці і коштом цукрозаводчика І. Бродського (арх. Г. Шлейфер). У 1948–1955 рр. у будинку містився Театр юного глядача. На вул. Ярославів Вал збереглася караїмська кенаса, побудована за проектом відомого архітектора В. Городецького у 1902 р., яка довгий час використовувалась, як кінотеатр «Зоря», з 1981 р. тут розміщений будинок актора. Дещо перебудована, вона і зараз зберігає традиційні для караїмських молитовних будинків форми. Миколаївський костел, побудований на початку ХХ ст. (вул. Велика Васильківська, 75), використовується як будинок

органної і камерної музики. Костел наданий римо-католицькій церкві для проведення богослужінь в окремі дні. Німецька евангелічно-лютеранська кірха на вул. Лютеранській, 22 збудована за проектом І. Штрома та П. Шлейфера у 1855–1856 рр. У радянський період використовувалась як Будинок архітекторів і тільки за часів незалежності України відновила свою діяльність як церковно-інституція. До пам'яток цього типу належать і Синагога галицького єврейського товариства, збудована в 1909–1910 рр. за проектом цивільного інженера Ф. Олтаржевського на вул. Жилинській, Єврейський молитовний будинок 1902 р. на вул. Андріївській, 2/12. На Контрактовій площі, № 2–6 збереглися деякі споруди Греко-Синайського Свято-Катерининського монастиря XVIII — початку XX ст. — пам'ятки грецької етнічної громади.

Катаргіна Т. І. Історико-культурна спадщина національних меншин у Києві // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В. О. (відповідальний редактор), Даниленко В. М., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Кубальський О. Н., Федорова Л. Д. (науковий редактор) — К.: Інститут історії України, 2009. — С. 174–175.

• ДЖЕРЕЛО 19 Офіційний документ

В СРСР, до складу якого на основі добровільного об'єднання і рівноправності з іншими союзними республіками входить Українська Радянська Соціалістична Республіка, пам'ятки історії та культури є надбанням народу. Радянська держава, дотримуючись ленінських принципів ставлення до культурної спадщини, створює всі умови для збереження і ефективного використання пам'яток в інтересах комуністичного будівництва. Пам'ятки історії та культури народів СРСР відображають матеріальне і духовне життя минулих поколінь, багатовікову історію нашої Батьківщини, боротьбу народних мас за її свободу і незалежність, революційний рух, встановлення і розвиток Радянської соціалістичної держави [...].

В СРСР пам'ятки служать цілям розвитку науки, народної освіти і культури, формування високого почуття радянського патріотизму, ідейно-морального, інтернаціонального та естетичного виховання трудящих.

Охорона пам'яток — важливе завдання державних органів і громадських організацій. Бережне ставлення до пам'яток історії та культури — патріотичний обов'язок кожного громадянина СРСР.

Радянське законодавство покликане активно сприяти поліпшенню справи охорони і використання пам'яток історії та культури, дальшому зміцненню законності в цій галузі.

Закон УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», 1978 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3600-09>.

• Джерело 20 **Думка дослідника**

Взагалі спостерігається деяка закономірність у проявах відношення до пам'яток історії та культури в періоди кризових явищ у суспільно-політичному житті країни. Чим вище політизація громадянського суспільства, тим частіше здійснюється наруга над об'єктами культурної спадщини. Так було за часів УНР — знесення пам'ятників царям та їх прибічникам, в період більшовицького терору — руйнування всього, що не вписувалося в рамки пролетарської доктрини, в період хрущовської «відлиги» — знесення пам'ятників Сталіна та його пособників, а також пам'яток сакральної архітектури; горбачовської перебудови — так звана «війна пам'яток» із знесенням символів тоталітарної доби. Так відбувається і в сучасній Україні період гіперполітизації суспільства. [...]. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та необхідність збереження культурного доробку кожного етносу характеризує сучасний рівень поцінування пам'яток в Україні, де в основу покладено принцип поважного ставлення до етнокультурних традицій та реліквій етносів, які мешкають на її теренах.

Катаргіна Т. І. Історико-культурна спадщина національних меншин у Києві // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В. О. (відповідальний редактор), Даниленко В. М., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Кубальський О. Н., Федорова Л. Д. (науковий редактор) — К.: Інститут історії України, 2009. — С. 191.

 ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ

- 1 Ознайомтеся з **Джерелами 14–16**. Визначте напрями державної політики в УСРР у 20–30-х рр. стосовно багатокультурної історичної спадщини. Чим вони були зумовлені?
- 2 Проаналізуйте **Джерела 14–17**. Визначте, які пам'ятки історії та культури зберігалися, а які піддавалися знищенню? Як це співвідноситься із політикою радянської влади?
- 3 Як події Другої світової війни вплинули на стан історико-культурних цінностей українського народу (**Джерело 17**)?
- 4 Опрацюйте **Джерела 12, 13, 18**. Вкажіть, яким було ставлення радянської влади до багатокультурної спадщини у 60-х рр. ХХ ст. Яким чином воно пов'язане із попереднім періодом? Наскільки виправданим було перепрофілювання пам'яток?
- 5 Ознайомтеся із **Джерелом 19**. Як співвідноситься зміст Закону УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (1978 р.) із діями радянської влади стосовно історико-культурної спадщини?
- 6 Як впливають на стан історико-культурної спадщини соціальні катаклізми (перевороти, революції, війни тощо)? (**Джерело 20**).
- 7 Чому руйнування пам'яток культури у ХХ ст. набуло масштабного характеру? Яким чином можна було запобігти таким процесам?
- 8 Виберіть з тексту джерел ключові слова, які могли б бути назвою цього підрозділу. Обґрунтуйте Ваш вибір та його дотичність до теми.

* ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

- 1 З'ясуйте основні чинники, які впливали на стан культурної спадщини в ХХ ст.
- 2 Наведіть приклади вибіркового ставлення влади до історико-культурної спадщини у різні історичні періоди. Робота в групах з **Джерелами 11–13, 18**. Ідентифікуйте світлини із типами змін призначення культової споруди, визначеними дослідницею О. Ковалевською (**Джерело 11**). Наскільки доцільною, на Вашу думку, була зміна функціонального призначення цих будівель? Чому не всі об'єкти повернулися до попереднього стану?
- 3 Хто, на Ваш погляд, має брати участь у прийнятті рішення про долю історичної пам'ятки, зміну її призначення? Відповідь обґрунтуйте.
- 4 Як та в залежності від чого змінюється ставлення держави, суспільства, громади та людини до історико-культурної спадщини?

• ДЖЕРЕЛО 21 Візуальні матеріали. Фото

Вигляд Десятинної церкви у Києві у Х ст., її залишки у XVII ст.
та відтворений вигляд на початку ХХ ст.

Реконструкція вигляду Десятинної церкви.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua-traveling.com/ua/article/tithes-church>.

Руїни Десятинної церкви на малюнках А. Вестерфельда. XVII ст.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2004.

Десятинна церква у Києві, 1914 р.

Старий Київ. Фотоальбом. — К.: Видавець Ашот Арутюнян, Видавничий дім «Перископ», 2005. — С. 17.

Вигляд законсервованих та деконсервованих залишків Десятинної церкви у Києві у XX ст. та на початку XXI ст.

Над підмурками Десятинної церкви збудують храм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pamjatky.org.ua/?m=201210> (Архів за жовтень 2012).

Війна УПЦ Московського патріархату з Києвом за Десятинну церкву [Електронний ресурс]. Доступно з: <http://www.vines.org.ua/novyny/51-novyny-v-ukrajini/323-vina-upc-moskovskogo-patriarhatu-z-kyjevom-za-desjatynnu-cerkvu>.

Проекти відновлення та сучасної музеєфікації Десятинної церкви у Києві, XXI ст.

Проект відбудови Десятинної церкви, розроблений УПЦ МП.

[Електронний ресурс]. — Доступно з: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/5/102623/>.

Станко А. Новий проект музеєфікації Десятинної — Благословенний.

[Електронний ресурс]. — Доступно з: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/stanko/50fea3be48dfa/>.

👉 ЗАВДАННЯ ТА ЗАПИТАННЯ

- 1 Розгляньте фотографії та проекти реконструкції Десятинної церкви (**Джерело 21**).
- 2 Якою, на Вашу думку, має бути реконструйована Десятинна церква з огляду на критерій автентичності? Відповідь обґрунтуйте.

* ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

- 1 Як можна вплинути на прийняття рішення щодо збереження культурної спадщини власної громади? Яка роль кожного з нас у цьому процесі?